

HAREZM TÜRKÇESİ VE SÖZLÜKLERİ

Şirvan KALSIN

Türk dilinin tarihsel sınıflamasında, Ortaasya'da müslüman Türkler'in XI-XV. yüzyıllar arasında meydana getirdikleri yazı dili Orta Türkçe terimiyle adlandırılmaktadır. Harezmi Türkçesi ise, Orta Türkçe'nin XIII ve XV. yüzyıllar arasındaki dönemini kapsar. Bu dönem üzerinde çalışan araştırmacılar dönemi, Karahanlı yazı dili geleneğine dayalı, Kanglı, Oğuz (Türkmen), Kıpçak yerli ağızlarından kaynaklanan bir yazı dili olarak tanımlamışlardır.

Harezmi terimi, Maveraünnehir ve Hazar denizi çevresini içine alan İran asıllı 'Hwarezm' kavim adından kaynaklanır. Bölgenin hükümdarları Harzemşahlar olarak adlandırılmışlardır.

Oğuz, Kıpçak, Kanglı ve Karluk yerli ağızlarının etkisi altında oluşan Harezmi

Türkçesinin, bağımsız bir sözlüğü bulunmamaktadır. Ancak, XII.yüzyıl Türkçesinin etimolojik sözlüğünü yazmış olan Clauson,¹ bu dönemin önemli eserlerini de taramış dolayısıyla bu eserlerin sözcük varlığını eserine almıştır. Bu kaynağın dışında dönemin eserleri üzerine yapılan yayınların dizinleri sözcük varlığı açısından başvuru kaynakları niteliğindedirler.

Dönemin başlıca eserleri ve bu eserler ile ilgili yararlanılabilecek kaynaklar şöyle özetlenebilir:

1) Harezmi Türkçesi döneminin ilk eseri Nâşirü'd-din b. Burhânü'd-din Rabgûzî tarafından, 1310 tarihinde, Ribâ't-ı Oğuz'da (Maveraünnehir, belki yazarın doğum yeri) Moğol prensi Nâşirü'd-din

¹ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972.

Toğ Buğa adına, Farsça bir tercümeden Türkçe'ye adapte edilen bir siyer-i nebi derlemesi olan *Kıssaşül-enbiyâ* adlı eseridir.

Kıssaşül-enbiyâ'nın en iyi yazması olarak kabul edilen Londra nüshasının tıpkıbasımını K. Grönbech yayınlamıştır.² J. Schinkewitsch, eserin Londra nüshasını ele alarak ve diğer nüshaları da karşılaştırarak *Kıssaşül-enbiyâ*'nın sentaksı üzerinde ayrıntılı bir çalışma yapmıştır.³ Bu çalışmayı S. Paylı (*T. D. Belleten* III, sayı 8-9-10-11, 1947) Türkçe'ye çevirmiştir.

Kıssaşül-enbiyâ, dil özellikleri bakımından A. I. Abrajeyev tarafından incelenmiştir.⁴ Bu çalışmaların dışında eser bütün olarak da iki kez yayınlanmıştır.

Bunlardan ülkemizde yayımlananı Aysu Ata'nın *Kıssaşül-enbiyâ (Peygamber Kıssaları)*⁵ adlı iki ciltlik çalışmasıdır. Çalışmanın birinci cildi giriş, metin ve tıpkıbasımdan oluşmaktadır. Giriş bölümünde eserin konusu, içeriği, nüshaları ve eser üzerinde yapılmış olan çalışmalardan söz edildikten sonra kısa bir dilbilgisi incelemesi yer alır. Bu incelemede eser, yazım, sesbilgisi, yapıbilgisi ve sözdizimi açısından değerlendirilmiştir. Son olarak da *Kıssaşül-en-*

biyâ'nın sözcük varlığı açısından kısa bir değerlendirmesi yer almaktadır.

Çalışmanın ikinci cildi ise, eserde geçen sözcüklerin tümünü kapsayan dizinden oluşmaktadır. Böylesine hacimli bir eserin sözcük varlığının tümünü içermesi açısından bu dizin Harezmi dönemi için önemli bir kaynak niteliğindedir. Dizinde 5000 civarında maddebaşı bulunur.

Kıssaşül-enbiyâ üzerinde iki ciltlik bir çalışma da H. E. Boeschoten, M. Vandamme, S. Tezcan ve J. O'Kane tarafından ortak bir çalışma olarak gerçekleştirilmiştir.⁶ İki cilt olan bu çalışmanın birinci cildi çevriyazılı metin, yazmaların karşılaştırılması, şiirlerin dizini ve *Kıssaşül-enbiyâ*'da geçen Harezmi dönemine özgü seçilmiş sözcüklerin bir dizinden oluşmaktadır. Bu dizinde ise 2000 civarında madde-başı bulunur.

İkinci cilt, metnin İngilizce'ye çevirisi ve dizinlerden oluşmaktadır (tarikât, kabile ve boy adlarının dizini, özel adların dizini ve son olarak da *Kur'an*'dan surelerin geçtiği yerleri gösteren bir dizin).

Dönemin bir diğer eseri *Nehcül-Ferâdis*'tir. Dil özellikleri açısından Harezmi dönemini iyi yansıtan bu eser J. Eckmann'ın bir önsözyle tıpkıbasım⁷ olarak yayımlanmıştır. Eserin çevriyazılı metin yayını yapılmış,⁸ daha sonra da

² K. Grönbech, *Rabghuzi, Narrationes de prophetis, Copenhagen*, 1948 (= *Monumenta Linguarum Asiae Majoris* IV).

³ J. Schinkewitsch, *Rabghuzis Syntax (MSOS 2. Abt. XXIX, 1926, s. 130-172, XXX, 1927, s. 1-57)*

⁴ Bkz. Aysu Ata, *Kıssaşül-enbiyâ (Peygamber Kıssaları)*, I Giriş-Metin-Tıpkıbasım, TDK, Ankara, 1997, s. XXII.

⁵ Aysu Ata: *Kıssaşül-enbiyâ I (Giriş-Metin Tıpkıbasım); II (Dizin)*, Ankara 1997.

⁶ H. E. Boeschoten, M. Vandamme, S. Tezcan: *Al-Rabghuzi, The Stories of the Prophets, Qıssaş al-Anbiyâ*, Volume One, Brill, 1995; H. E. Boeschoten, J. O'Kane and M. Vandamme: *Qıssaş al-Anbiyâ*, Volume Two, Brill, 1995.

⁷ Janos Eckmann, *Nehcül-Ferâdis*, I, tıpkıbasım, Ankara, 1956.

⁸ Janos Eckmann: (Yayımlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zulfikar), *Nehcül'l-Ferâdis*, II, Metin, Ankara.

metin ve tıpkıbasım bir arada yayımlanmıştır.⁹

Nehcül-Feradis'in dil özellikleri ve metin üzerine bir yazı dizisi Ali Fehmi Karamanlıoğlu tarafından *Türk Dili ve Edebiyatı* dergisinde 1969-1971 yılları arasında yayımlanmıştır.¹⁰

Nehcül-Feradis'in söz yapımı üzerine tarafımızdan yapılan bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır.¹¹ Bu çalışmada, eserde geçen yapı monfemleri, eşsüremlî ve artsüremlî incelenmiş ve yapıma konu edilen sözcük ve eklerin birer dizini verilmiştir.

Dönemin diğer bir önemli eseri olan *Mukaddimetül-Edeb* Nuri Yüce tarafından yayımlanmıştır. Bu çalışma da Harezmi Türkçesi'nin sözcük varlığı açısından önemli bir kaynak niteliğindedir.¹² Satırlı çeviri olan bu eserin önemi, her sözcüğün Türkçe karşılığının verilmesi çabasıyla dolayısıyla, eserin orijinalinde geçen sözcüklerin Türkçe karşılıklarının verilmeye çalışılmasındadır. Çalışmada Harezmi Türkçesi'nin İslamiyetten önceki durumu, bölgenin Türkleşmesi eser ve yazarı hakkında bilgi verildikten sonra,

⁹ Janoš Eckmann: *Nehcül-Feradis*, Tıpkıbasım ve çeviriyazı, (yayımlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfiyar, Ankara, 1995).

¹⁰ Ali Fehmi Karamanlıoğlu: *Nehcül-Feradis*'in Dil hususiyetleri, I, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XVI, İstanbul, 1968, s. 55-72; II, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XVII, İstanbul, 1969, s. 33-56; III, (Metin) *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XVIII, İstanbul, 1969, s. 57-80; IV, (Metin) *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* XIX, İstanbul, 1971, s. 145-170.

¹¹ Şirvan Kalsın: *Nehcül-Feradis*'te Söz Yapımı, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996 (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

¹² Nuri Yüce: *Mukaddimetül-Edeb, Hvarizm Türkçesi ile Tercümelî Şuher Nüshası*, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, Ankara, 1988.

¹³ Ananiasz Zajaczkowski: *Najstarsza Wersja Turecka Husrev u Şirin Qutba* I. Text, Warszawa 1958; II. Facsimile, Warszawa 1958; III.

Mukaddimetül-Edeb'in dil özelliklerine (yazım, sesbilgisi, yapıbilgisi ve sözcük varlığı) değinilmiş, ardından eserin çeviriyazısı ve dizini verilmiştir.

Harezmi veya Maveraünnehir kökenli bir Altın ordu şairi olan Kutb'un *Husrev ü Şirin* adlı mesnevisi (25 Sefer 785/ 29 Nisan 1383) üzerinde ayrıntılı bir çalışmaya Zajaczkowski'ye aittir.¹³ *Husrev ü Şirin* üzerine bir diğer çalışma da, Necmettin Hacıeminoğlu tarafından, dilbilgisi, metin ve dizini olarak gerçekleştirilmiştir.¹⁴

Dönemin diğer bazı eserleri olarak, *Muhabbetnâme*, *Muînül-Mürid*, *Miracname* adlı eserleri sayabiliriz.

Harezmi dönemine dil özellikleri açısından bakıldığında Eski Türkçe döneminin sözcük varlığının büyük oranda korunduğunu görmekteyiz. Başta Oğuz ve Kıpçak lehçeleri olmak üzere çeşitli ağızlardan veriler almış olmasından dolayı daha önceki dönemlerle en büyük farklılık, sözcük varlığında İslamiyetin etkisi ile, başta dinsel kavramlar olmak üzere Arapça ve Farsça sözcüklerin yoğun biçimde dile girdiklerini görmekteyiz. Bu konuda bir fikir verebilmek için şu örnekleri verebiliriz: Farsçadan, *âbdân*, *âbrüy*, *ârâm*, *âsâyiş*, *âzâd*, *âzârbahâne*, *bağış*, *baht*, *berâber*, *bâzîrgân*, *bedbaht*, *bîzâr*, *büryân*, *dâd*, *çirâğ*, *dürüst*, *endâm*, *endâze*, *rûze* vb.

Arapça'dan ise şu örnekler verilebilir: *âhir*, *ağkâm*, *afv*, *ağvâl*, *akl*, *alâmet*, *amel*, *avret*, *âyet*, *arz*, *bağış*, *ağim*, *bağl*, *cevâb*, *cezâ*, *cem*, *cümle*, *davâ*, *duâ*, *ecel*, *edeb*, *delil*, *erkân*, *fetvâ*, *itikâd*, *itibâr*,

Vocabulaire, Warszawa 1961.

¹⁴ Necmettin Hacıeminoğlu: *Kutb'un Husrev ü Şirin*'i ve Dil Hususiyetleri, İstanbul, 1968.

ilm, imān, imām, namāz, şadaqa, maḥlūk, maḳām, maḳşūd vb.

Yukarıdaki örneklemelerden de anlaşıldığı gibi, Arapça ve Farsça'dan başta dinsel kavramlar olmak üzere birçok sözcük ilk kez bu dönem metinlerinde Türkçe'ye girmişler, bunların bir bölümü aynı metinlerde Türkçe karşılıklarıyla bir süre birlikte kullanılmış, zamanla Türkçe sözcükler tümden bırakılmıştır.

Türkçe sözcükler açısından da bu dönemde kimi kez, eski ve yeni biçimlerin birarada bulunduğu gözlemektediriz. *Kışaşü'l-Enbiyâ* ve *Nehcül-Feradis* bu örnekler açısından oldukça zengindir. Bu duruma şu birkaç örnek verilebilir:

đ sesi dönemin eserlerinde bazen korunmuş, bazen de *y*'ye dönüşmüş biçimleriyle görülebilmektedir:

keğ-> *key*-; *adağ* > *ayağ*; *boğ* > *boy*; *eğe* > *ege* > *eye*; *kuğı* > *kuyı*; *yadağ* > *yayağ*; *ulgağ*-> *ulğay*-

Ses aktarımına rastlanmaktadır;

kerpiç > *kepriç*

p > *f* değişimi her iki durumuyla da görülmektedir;

toprak > *tofrak*; *yaprak* > *yapurğak* > *yafrak*

Oğuzca'nın etkisiyle bazı sözcüklerde iç ses *g* düşmüştür. Ancak aynı sözcüğün *g* sesini koruyan biçimine de rastlanmaktadır;

karınçga > *karınça*; *kurtgar*-> *kurtar*-.

Nehcül-Feradis'te -Hğ/-IUğ sıfat eki tek örnekte Oğuzcada olduğu gibi -II biçiminde görülmektedir: *körklü* 189/8.

Gene Oğuzca'nın bir özelliği olan ünlü yuvarlaklaşması dönemin eserlerinde görülmektedir;

tokış > *tokuš*

ıwık > *ıwuk*

İslamiyetin etkisiyle, çoğunlukla islami terim olmak üzere, birçok Arapça ve Farsça sözcük dile girerken, bazen bu sözcükleri Türkçeleştirme gayreti bazen de Türkçesi'ni tercih etme eğilimi görülmektedir. Örneğin Arapça *cennet* ve *cehennem* sözcüklerinin yanı sıra, Eski Türkçe'den beri kullanılan Soğd kökenli *uştmağ* ve *tamu* sözcükleri kullanılmıştır. Tanrı'nın adlarından Arapça *rabb* sahip, efendi sözcüğü, onun Türkçe tam karşılığı olan *ıdı* sözcüğüyle karşılanmış ve uzun süre aynı metinlerde her iki sözcük de yer almıştır. Aynı şekilde *kâdir* karşılığı olarak da *uğan* sözcüğünün türetildiğini görüyoruz.

Bu tutum dinsel kavramların dışında kalan kavramlarda da görülür: *koççı* = *çupan* (<Far.); *al* = *keyd* gibi.

Kutadgu Bilig'de görülen ve addan eylem türeten *-ed* eki yerine, bu dönemde kimi kez aynı kökten *-el* ekiyle eylemler türetilmiştir:

köped- > *köpel*-; *uyad*- > *uyal*- gibi

Harezmi Türkçesinde birtakım sözcüklerde anlam değişme ve genişlemeleri de görülmektedir. *Kutadgu Bilig*'le karşılaştığımızda bu anlam değişmelerine şu örnekler verilebilir:

toğa hastalık, *toğa* hastaliksız, illetsiz;

komı- heyecanlanmak, coşmak, *komı*- parlamak, ışıdamak;

in in, *ev in*, *in in*, hayvan yuvası;

küjek perçem, *küjek* ışıltı, parlama, *küjeklig* perçemli;

Eski Türkçede rastlanmayan, Çağatay döneminde yaygın kimi sözcüklere ilk kez Harezmi Türkçesi metinlerinde rastlamaktayız; *ölügse*, *ölügsek*, *altağu*, *küçey*, *iley*, *yükey*, *okıyu al*- gibi.

Çok genç olarak bu dönemin söz-

varlığının başlıca nitelikleri şöyle özetlenebilir: Başta dinsel terimler olmak üzere, Arapça ve Farsça sözcükler yaygın biçimde kullanılmıştır. Moğolca kökenli sözcükler çoğalmıştır. Türkçe sözcükler açısından, daha önceki dönemlerin söz varlığı genel olarak korunmuş, bunun yanısıra, Oğuz, Kıpçak, Kanglı ve bölgede yaşayan Türk boylarının ağızlarından sözcükler bu yazı dilinde yoğun biçimde yer almışlardır.

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 535

EB'UL-KÂSİM CÂRULLÂH
MAHMUD BEN 'OMAR BEN MÜHAMMED BEN AHMED
EZ-ZAMÂŞSARİ EL-İVÂRİZMÎ

MUKADDİMETÜ'L-EDEB

İVÂRİZMÎ TÜRKÇESİ İLE TERCÜMELİ
ŞÜSTER NÜSHASI

GİRİŞ, DİL ÖZELLİKLERİ, METİN, İNDEKS

NURİ YÜCEL

ANKARA, 1988

أوردونغاكي و يونسنا ساجي ر يوز و قنعاكي و سدا
من العلب أوردونسون و يونسنا ليسان و يوزونسون
خان اورت اجمع زد لفظه الاسمي بعد أوردونون لاذ
و طوقور تون لاذ و يوزونغاكي لاذ و سدا المنصلم
أوردونون و من المنظر طوقونون و من المخاطب
أوردونون و من المخاطب أوردونون و يونسون
و من حال و منهم أوردونون و من المنظر أوردونون
و من المخاطب أوردونون و من المخاطب أوردونون
سيد و من الاستفان و منهم أوردونون و من
و منهم أوردونون و من المخاطب أوردونون و سدا
و من المخاطب أوردونون سيد و منهم باكي
المخاطب و من المخاطب سيد و من المخاطب سيد
و من المخاطب أوردونون سيد و من المخاطب سيد

Et'Tuhfet'üz-Zekiyye Fi'l-Lûgat'it-Türkiyye